
Fernando Pessoa: El paganisme superior

a cura de Joaquim Sala-Sanahuja

Els textos de Fernando Pessoa sobre qüestions de teosofia que ara presentem ens van ser cedits per la professora Yvette K. Centeno, autora d'una importantíssima bibliografia sobre el poeta portuguès en general i sobre els seus aspectes hermètics, ocultistes i teosòfics en particular: *Fernando Pessoa e a Filosofia hermética* (1985), *Fernando Pessoa: Os Trezentos e outros ensaios* (1989), *O pensamento esotérico de Fernando Pessoa* (1990), etc.

En ocasió de l'exposició *Rama Fides, un cercle teosòfic a Sabadell (1923-1995)*, organitzada a l'antiga seu d'aquesta societat a la Serra d'en Camaró, un raval de Sabadell, Y. K. Centeno va pronunciar una conferència sobre el pensament teosòfic de Fernando Pessoa i la seva visió del «paganisme superior». Fou aleshores que va presentar al públic assistent —format de vells teòsofs i de novells pessoans— aquests textos inèdits, provinents del mític *expoli* del poeta, organitzats i editats (amb la numeració escaient i especificant-ne l'ordre en els papers desiguals i també la disposició *recto* [r]o *verso* [v]).

La part inicial d'aquests textos va ser publicada, en portuguès i català, al número 0 de la revista «Cave Canis». Ara presentem la versió catalana completa d'un text coherent, amb començament i fi, que, seguint la professora Centeno, situarem en el conjunt d'escrits inèdits que Pessoa va dedicar al «Paganisme superior». No cal dir que tots pertanyen al mateix lligall de l'*expoli*. Hem evitat, en aquest cas, d'afegir-hi notes marginals que poca cosa poden dir a un lector català.

Hi ha un misteri en la relació de Fernando Pessoa amb la teosofia. Segons va confessar diverses vegades, el seu contacte amb la moderna teosofia que arrenca de Madame Blavatsky va tenir lloc casualment, en acceptar l'encàrrec de traduir una sèrie d'obres teosòfiques al portuguès: el *Compendio de Teosophia* de C. W. Leadbeater i *Os Ideais da Teosophia* d'Annie Besant l'any 1915; i, l'any següent, A

Clarividència i Auxiliars Invisíveis del mateix Leadbeater, i dos llibres «anotats i traduïts a l'anglès» per Helena Blavatsky (a partir de les revelacions dels *mahatmes*): *A voz do Silêncio e outros fragmentos Extraídos do Livro dos Preceitos Aureos i Luz sobre o Caminho e o Karma*.

En relació amb aquestes traduccions, hi ha una carta de Mário de Sá-Carneiro, aleshores a París, dirigida a Pessoa, en què l'autor de *Céu em fogo* acusa la recepció del *Compendio* de Leadbeater, sense gaires comentaris. Pessoa, en la seva tramesa, li comentava que allò era una feina professional, que havia fet per encàrrec, però que aquell llibre i els altres que seguien l'havien trasbalsat. La segona part d'aquesta explicació que a voltes sembla fins i tot una justificació —potser per por a les ironies de Sá-Carneiro— explica l'interès de textos com els que ara presentem. Pel que fa a la primera, haig de manifestar tots els meus dubtes sobre la veracitat de l'encàrrec. Si fem cabal de les normes que regien la Societat Teosòfica, només els membres iniciats eren encarregats de traduir els llibres dels mestres i dels dirigents (Madame Blavatsky i els seus successors: Annie Besant i el «bisbe» Leadbeater).

En el cas de les traduccions castellanques, totes van ser fetes per Ramon Maynadé o per traductors que aquests darrer controlava, a partir de l'estructura de la revista «*El Loto Blanco*», que comença a sortir a Barcelona (impresa a Sabadell, als tallers de Joan Sallent) l'any 1917. També és d'aquests anys la fundació de les primeres rames teosòfiques catalanes (Bakhti de Terrassa, Fides de Sabadell, etc.), que van ser també les primeres de la Península Ibèrica. Pel que fa a Portugal, no tenim notícia de l'existència de «rames» en aquells anys: en un número del 1919 «*El Loto Blanco*» comenta la fundació d'un «grup d'estudis» (el precedent necessari d'una «rama») a Porto, integrat per aviadors. És probable, doncs, que Pessoa formés part o tingués relació amb un d'aquests «grups d'estudis». Cal afegir que la iniciació només podia tenir lloc al si d'una «rama», i que era dirigida per un «guia», que moltes vegades ocupava el càrrec simbòlic de «bibliotecari». Tot això no podia ésser respectat si es tractava d'un «grup d'estudis», que era només l'embrió d'una «rama». En aquests casos, la iniciació tenia un caire més col·lectiu i era dirigida des de l'exterior i sempre sota el control de la Societat, amb seu a Adjar (Índia).

És evident, doncs, que la justificació «professional» d'aquelles traduccions teosòfiques que Pessoa donava a Sá-Carneiro i que més endavant reiterarà als seus biògrafs són poc versemblants. I que la relació de Fernando Pessoa amb la institució teosòfica no fos només ocasional. Fins i tot podríem conjecturar que Pessoa ja havia tingut coneixement dels principis de la teosofia durant els últims anys de la seva estada a Durban, a l'Àfrica del Sud, des d'on va tornar a Lisboa, el 1905. Val a dir que l'estructura i la difusió de la Societat anava molt lligada a l'esquema colonial anglès i que a començament de segle ja hi havia rames a Austràlia i a l'Àfrica del Sud.

Pel que fa a l'escriptura pessoana, molts dels principis teosòfics s'infiltra en aspectes concrets de l'univers dels *heterònims*. Com ara quan en la cèlebre carta a Adolfo Casais Monteiro del 13 de gener de 1935 el poeta afirma que el 8 de març de 1914, «data triomfal» de la seva vida, se li manifesta, sota la seva pròpia ploma, Alberto Caeiro, el Mestre, centre i gènesi de tot el futur *drama em gente*. Segons aquesta carta, aquella nit del 8 de març, dempeus davant del seu pupitre, Pessoa va escriure, en una mena «d'èxtasi» indefinible, d'una tirada, més de trenta poemes, que constituïren el gruix de *O guardador de rebanhos*. I afegeix: «Es féu aparent en mi el meu Mestre.» «Mestre», és a dir, *mahatma* (segons el lèxic que instituí Madame Blavatsky).

JOAQUIM SALA-SANAHUJA

82 [24-65^{r-v}] [ms.]

El perfeccionament de qualsevol sistema religiós es produeix d'una d'aquestes tres maneres o de més d'una conjuntament: a) per intel·lectualització dels seus elements components; b) per subjectivització d'aquests elements; c) per la simple complicació externa.

La intel·lectualització dels elements components es distingeix de la seva complicació pel fet que la intel·lectualització interpreta, mentre que la simple complicació no interpreta. La intel·lectualització arriba a un resultat extrem, això en el supòsit que accepti els elements (cosa que en el cas present se suposa): la reducció d'aquests elements a simbòlics o a símbols. La complicació no implica aquest fet: només els condueix, cadascun, a un contingut més complex, a una implicació més gran, per tant, en els sentiments.

El paganisme, en intel·lectualitzar-se, va seguir un camí natural; però aquest camí va ser pertorbat per la irrupció d'elements bàrbars, orientals, que van desvirtuar el sentit d'aquest moviment.

La irrupció de l'element ocult, en establir una base d'apropament als credos orientals, va deixar el paganisme obert a la invasió dels principis d'aquells credos profundament anarquitzants per al paganisme i per a la naturalesa humana.

[65^v] L'essència del paganisme rau en tres coses:

- 1) la pluralitat dels déus com a *essència* de la mitologia;
- 2) l'adopció de la *creació* com a ideal humà;
- 3) la concepció de l'univers essencial com a fenomen essencialment objectiu.

1) Si considerem que, per déus, s'entenen accions pures, afranquides de limitacions i de condicions, arribarem a la conclusió que:

83 [24-70r-71r][ms.]

El fenomen anomenat cristianisme va derivar de la junció de tres tendències totalment diverses i que només la circumstància exteriorment unificadora d'existir dins l'Imperi Romà aconseguí de junyir en una de sola.

- 1) La interiorització del paganisme, és a dir, l'espiritualització de l'hel·lenisme;
- 2) L'emergència extra-judaica del monoteisme jueu;
- 3) La influència cosmopolita de l'Imperi Romà.

1) El paganisme hel·lènic té dos aspectes: l'exotèric, que és el del mite popular i que admet els déus, objectivista, palès com ho són totes les manifestacions populars, i sobretot totes les manifestacions de l'esperit grec; i l'esotèric, que l'home hel·lènic aprenia només en els misteris, la part oculta del paganisme, íntimament lligada —més fins i tot que la part aparent i normal— als vells cultes i sacerdocis d'Egipte i de l'Orient indefinit.

[70^v] En Pitàgores emergeix, i s'afirma en Plató, aquest esoterisme pagà. Per què emergeix? Perquè l'esperit de la filosofia pagana començà amb la limitació objectivista. Davallà a les cavernes de les iniciacions. Obrí portes insospitades en el misteri de l'ànima humana.

La malaltia de l'esperit objectiu...

El sincretisme hel·lènic, *el caràcter sintètic del paganisme s'havia d'ampliar*. En haver començat a admetre tots els déus, havia d'acabar, tot interioritzant-se, admettent totes les idees de déus.

Per això, en el seu origen directe, en el seu paganisme fonamental, *el cristisme és un paganisme de tres dimensions*, no tan sols extern, sinó també intern; no tan sols admissor dels déus de totes les creences, sinó aprofundidor de totes les creences.

Això és el paganisme superior.

[71^r] (2) El judaisme, alhora que va ser la força fixadora del cristisme, en va ser la força desvirtuadora. En la seva essència útil i vital, el cristisme és un paganisme interioritzat, un paganisme complet, un politeisme de dins.

Tanmateix, amb l'ànima-altra, amb l'altropsiquisme dels cultes orientals, el paganisme superior anà a parar al monoteisme judaic, mortal per a la pròpia essència del paganisme pel seu caràcter exclusivista i tancat.

De tal manera que tota la renaixença ideativa cristiana és una renaixença pagana i platònica alhora. Tots dos esperits acompanyen cada renaixença, perquè són el mateix: l'un és l'essència, l'altre la conseqüència. Hi ha dues renaixences ideatives en el cristisme: el Renaixement i el Romanticisme. En tots dos casos el paganisme és evident, igual que el platonisme. Perquè l'un és la base i l'altre la sobrebase de la *força veritable* del Crist.

En la seva essència, el cristianisme és un paganisme esotèric.

[71^v] En la seva desvirtuació, el cristianisme és un judaisme degenerat; en la seva forma exterior *catòlica*, el cristianisme és *un imperi romà*.

L'alliberament ocultista modern va servir fàcilment l'objectiu de portar el cristianisme al seu punt sa: el paganisme esotèric.

Per a això cal que l'ocult es despulli del judaisme, és a dir, del seu element moral, cal abolir l'humanitarisme del cristisme.

Els Rosacreu, transmissors de la vella tradició aristocràtica dins de l'ocultisme.
84 [24-76^{r-v}][ms.]

L'element vital del cristianisme és el paganisme transcendent, que hi és inclòs. N'és l'element vital per tal com: 1) és el que estableix la continuïtat amb el passat; 2) és el que representa un perllongament del passat, un pas endavant, i no tan sols un simple afegit; 3) és el que, en totes les ocasions de renovació europea, veiem que sorgeix com a símbol, com a mode o com a norma d'aquesta resurrecció.

En l'element pagà es poden remarcar dos components: el paganisme pròpiament dit i l'interiorisme nat del paganisme aprofundit en si mateix.

Arribat a un cert punt, el paganisme ja no podia avançar objectivísticament; només podia continuar subjectivant-se.

Ara, en què consisteix la subjectivació? En tres fenòmens:

1) *En la reducció dels fenòmens d'objectius a simbòlics*, tot desmaterialitzant-se. No se'ls confon les porcions o la forma de la realitat, sinó que es dóna a aquesta realitat un sentit de ressò i no pas de paraula, d'interpretació i no pas de qüestió.

2) En l'atenció que es presta als fenòmens subjectius per tal de donar-los o de sentir-hi una realitat concreta tan certa com la dels fenòmens objectius. Ço és, en la dilatació de l'experiència directa mitjançant l'observació intensiva dels fenòmens de l'esperit.

3)

85 [24-69^r]

El cristianisme és una corrupció del paganisme transcendent. La direcció del cristisme és la bona; és la interpretació d'aquesta direcció que és errada.

El paganisme és vertader *al seu nivell*, però hi ha dos altres nivells. En la mateixa religió popular dels pagans transpareix un reflex d'això: per damunt dels Déus, més fort que ells, regna, abstracte, el Destí.

Sí, al nivell humà, que és el del paganisme, l'Univers és veritable i cert. Per als Déus, però, la veritat és distinta: els Déus són aquells per als quals la Realitat és il·lusòria. Són la Humanitat Superior; tenen una Realitat divina superior a ells mateixos.

La direcció del cristisme —és a dir, que l'Univers, tot i que veritable, és il·lusori— és certa; però la seva manera d'entendre aquesta direcció és equivocada. L'Univers no és pas il·lusori pel fet de ser universal o de ser imperfecte; és il·lusori *només perquè és il·lusori*. Això mateix ja havia estat vist per la millor filosofia exactament pagana.

86 [25-87^r] [ms.]

El gnosticisme, per exemple, va fallar perquè era en si mateix un sistema cristià, però va ser vàlid perquè era en si mateix un esoterisme pagà.

La veritat és equivocació.

La veritat és un criteri necessari per a la conservació de la vida. Una opinió o una actitud són veritables en la mesura que és possible o fàcil la seva adaptació al medi.

87 [25-85^r-86^v] [ms.]

La veritat relativa:

1) per a tots els éssers amb els mateixos sentits que nosaltres, completament o no;

2) per a la humanitat en general;

3) per a aquella part de la humanitat a la qual pertanyem.

1. La veritat anomenada metafísica, és a dir, l'univers tal com ens el revela el conjunt dels nostres sentits.

2. La veritat anomenada moral (pròpiament intel·lectual), composta de les idees abstractes que distingeixen l'activitat intel·lectual humana de la subhumana.

3. La veritat de valors, que distingeix l'activitat intel·lectual civilitzada de la no civilitzada. (O la veritat creativa?)

[86^r] Hi hagué tanmateix tres moments de renaixement d'ençà que va caducar el paganisme pur i simple:

1) La subjectivització pel simbolisme (Plató).

2) La subjectivització per l'atenció (sintètica) als sentiments com a sentiments, com a *subjecte* (Renaixement —vegeu sentimentalisme i Shakespeare).

3) La subjectivització per l'atenció analítica als sentiments (Romanticisme).

El número 4 potser serà *ara*, amb el renaixement de l'ocultisme i de Plató, un simple *esbós*...

[86^v] Atès que tot és poc o molt confús, sobra l'element característic, als altres períodes? Plató no és ben bé la *simbologia*, sinó que assenyala que la simbologia és la *religió suprema*, per tal com és la que ve *directament* del paganisme.

88 [24-72^r-75^r][ms.]

«El sentit pagà del Crist»

El Crist és la representació simbòlica, humanitzada, del procés, que el paganisme no descriu, o no sap descriure, pel qual la Realitat passà del Destí als Déus. Entre l'Informe, representat pel doble misteri de la Nit i del Caos, i el Format, que comença amb el primer déu, hi ha un abís causal, de la naturalesa del qual el sistema pagà no diu res a posta. Pel que fa als misteris, casualment, no callava; i s'hi ensenyaven aquelles doctrines que, pel fet que deriven d'una veritat anterior als déus, no poden ésser dites en la forma exterior que, per naturalesa, s'adapta al món exterior governat pels déus.

Entre els déus i el Crist hi ha una diferència. Els déus són reals i carnals amb la seva carn; existeixen com nosaltres existim, però superiorment; actuen com nosaltres actuem, però completament; senten com nosaltres sentim, però sense ocàs (ni crespuscle) ni imperfecció.

El Crist, però, no existeix *sinó simbòlicament*: és *substancialment* simbòlic. Els déus no són mites en les seves persones, [72^v] sinó que ho són, com a molt, en la nostra indecisió. El Crist, però, és un mite *en la seva pròpia realitat*: és real en la mesura que és mític. És només símbol, però només símbol de si mateix. És un pur somni, però que res no projectà.

D'aquesta manera, el procés mental pel qual comprenem el Crist no existeix en la humanitat. Els déus mateixos, semblants majors nostres, no l'entenen. Els déus són fets de la nostra carn i de la nostra ànima, però són perfectes; podem estimar-los i comprendre'ls, encara que no els puguem seguir ni imitar. El Crist, el *Logos*, no pot ser comprès; pertany a una altra realitat, amb una manera de ser real que és diferent del concepte més abstracte que puguem atorgar al mot *realitat*.

El Crist és l'Intermediari Absolut, cosa que és absurda; el Verb impronunciat, cosa que és impossible.

La raó només puja fins als déus perquè els déus són racionals; no puja fins al *Logos*, perquè allà no hi ha raó.

Allò que plana damunt del *Logos* és Llei, Destí, vist del *nivell estant dels homes i dels déus*, la raça dels quals, com digué Píndar, és tota una mateixa; és una altra cosa, vista des del nivell de Crist, però quina cosa, ni tan sols ho podem capir, ni tampoc comprendre que es capeixi o que no es capeixi, i ni «cosa» en podem dir, encara que sigui a tall d'argücia.

El cristianisme, com el budisme, són crims contra la humanitat, perquè són crims contra les lleis divines. Són la temptativa més sacrílega de revelar allò que és irrevelable; de portar al públic allò que, per la seva mateixa naturalesa, una vegada portat al públic, deixa d'ésser allò que és.

És com si hi hagués un joiell o una flor, de la qual el color meravellós només pogués existir de nit i que, en fer-se la llum que permetria de veure-la, aquest color desaparegués.

La vulgarització dels misteris no es pot fer, perquè, de la mateixa manera que el secret, en ésser dit, deixa de ésser secret, perd la seva virtut mística de Secret, així

els misteris, revelats, no són revelats. Ja ho va dir Tertulià: revelar-los és destruir-los.

Quan hom llegeix als llibres dels Rosacreu que el *sentiment* és més veritable que la raó, la majoria dels lectors suposen que es tracta del sentiment com humanament el sentim. No és pas, però, d'aquest sentiment [73^v] que parlen els Encoberts. És d'una altra *forma de consciència*, que *no existeix ni en esbós en l'ànima humana*; de la qual res en nosaltres no ens pot donar una idea, o fingir que n'és una ombra.

El misteri del Crist no pot ésser revelat, per tal com no hi ha en l'ànima humana qualitats per a comprendre aquesta revelació.

La «intuïció», de la qual parlen els místics, és un terme que només es fa servir per indicar un procés de comprensió *que no és la intel·ligència*; però no tenim cap qualitat que s'anomeni *intuïció*. El mot és *negatiu*, encara que sembli positiu. De la mateixa manera que pot venir d'*intus*, 'dins', i significar 'comprensió vinguda de dins', també pot ser *in-tuitio*, no veure, no protegir. Quin sentit més subtil, doble, poden tenir de vegades els mots!

Cadascú de nosaltres té, a soles amb un hom mateix, en el seu silenci d'ésser un ésser, una personalitat inexpressable, que cap mot no pot traduir, que cap gest no pot interpretar, que ni la mirada més expressiva no pot interpretar, i que defuig el gest més exacte. Pel fet d'aquesta personalitat extrasocial, extrahumana fins i tot, cadascú és un etern aïllat, crucificat eternament en el seu propi no-ésser-els altres. La pròpia essència íntima del sentir és de no poder expressar; mai el *sentiment* no s'expressa, excepte [74^v] en si i per si, dins de l'individu per a si mateix. I només s'expressa quan arriba a la intel·ligència. Tot gest pressuposa, encara que sumàriament, obscura i subconscient, la representació mental del gest —i la «representació mental» és una idea, és a dir, un fenomen d'Aquella part de nosaltres que anomenem Intel·ligència.

Sentir és existir a soles, irreparablement. Pensar és existir amb els déus i amb la substància visible i harmònica del món. Actuar és existir amb els homes i amb la natura creada.

L'actuació té com a manifestació el gest —bé sigui el gest mateix, bé la paraula o «l'acte». Pensar té com a manifestació

[74^v] En la pol·lució de la decadència romana hi ha tota la barreja i tota la confusió, i el crim més gran de tots els que han estat perpetrats contra la humanitat, que és el de fer-hi entrar els afegits dels misteris, que és el que avui s'anomena cristisme.

Públicament, el Crist era considerat com a real o com a símbol; però el veritable Crist, en la seva oculta i *impossible* significació, no és real ni símbol.

Politeisme i monoteisme seran tots dos la Veritat; depèn del punt de la realitat, del punt des del qual ens els mirem. Si és des del punt diví i humà, el politeisme és veritable. Si és des de l'altura de l'abisme, on es va forjar el Crist, el monoteisme és cert. Perquè la mateixa realitat és *absolutament veritable* com a monoteisme, d'altra banda.

Tot aquest misteri fonamental es troba afigurat en el pentacle dit de Salomó:

Des d'on, homes, existències, és com si el Crist no existís, com a home nat, més enllà dels Déus, sinó que existeix el Destí abstracte i omnipresent, i una buidor inexpressable entre ells i el Destí.

[75^r] La Bíblia, tractat d'alquímia, és, com tots els tractats d'alquímia, una obra escrita en xifra transcendental.

Les mil absurditats humanes del cristianisme són la seva raó d'ésser i el just resultat de voler portar als homes una cosa que no tenen cap *manera d'ànima* de comprendre.

Totes les tesis del cristianisme són humanament incomprensibles. (Per a la humanitat només el paganisme *pot ésser real, és real*.) El lliure albir, la gràcia, l'amor, tot això són expressions el «sentit» de les quals, si és que el seu «sentit» es pot anomenar sentit, no té res a veure amb la nostra estructura mental. Per això les antinòmies fonamentals de la fe cristiana i de la raó humana. El lliure albir és impensable, però no és el que s'entén o que es pot entendre. Per «lliure albir» només es pot entendre una absurditat; no és, però, en si mateix absurd, sinó que pertany a un gènere de realitat en què «l'absurd» no apareix com a concepte i en què la raó no té existència real; com en el nostre món racional, aquests conceptes de l'Altre Món són *nocturns i enrevessats*.

[75^v] En l'ocultisme dels indis el *Mestre* que cerquen els deixebles és la *mateixa substància monàdica* del deixeble. «Jo mateix sóc el camí», afirma el poema sagrat. Només li cal cercar *allò que ja s'ha trobat*.

Els conceptes exposats en l'ocultisme pertanyen a un sistema de Realitat diferent del nostre. El que és bé allà (per dir-ho així) és mal per a nosaltres; és la nostra il·lusió, la nostra mentida essencial, el nostre somni, que és la Veritat. Són dos «móns» oposats —l'esquerre i el dret. L'un és invisible per a l'altre segons des d'on es miri.

Deixem un silenci sobre l'impenetrable i l'irracional. I tirem-hi novament el vel que mai no vam alçar.

FERNANDO PESSOA
Trad. de J.S.-S.